

OTSIKKORAKENTEITA SUOMEN- JA RUOTSINKIELISISSÄ SANOMALEHDISSÄ

RALFVAHTERA

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
VAASAN YLIOPISTOSSA
19. SYYSKUUUTA 2009

Kielitieteessä on painopiste viime aikoina siirtynyt yhä selvemmin puhutun kielen tutkimiseen. Eräänlaisena sivutuotteena tästä painopisteen muutoksesta voidaan pitää sitä, että samalla on alettu selvemmin kiinnittää huomiota myös sellaisiin kirjoitetun kielen rakenteisiin, joita perinteisesti on kutsuttu epätäydellisiksi lauseiksi. Perinteisesti tällaisia rakenteita on tarkasteltu ensisijaisesti lauseen osina. Uusimmissa suomen ja ruotsin kieliopeissa on selvemmin otettu huomioon myös sellaiset rakenteet, jotka kieliopillisesta epätäydellisyydestään huolimatta ovat tiettyssä puhetilanteessa puhefunktioltaan moitteettomia eli puhetilanteen kannalta täydellisiä.

Kirjoitetussa tekstissä esiintyvistä »epätäydellisistä lauseista» käytetään yleensä nimitystä *ellipsi*. Nils-Erik Enkvist (1978: 40) erottaa tällaiset tekstissä esiintyvät ellipsit *fragmenteista*. Enkvistin mukaan ellipsi merkitsee tekstistrategiaan liittyvää, tekstin koheesioon vaikuttavaa poistoa. Ellipsille on ominaista yhteisen osan poisto lähekkäin esiintyvistä rinnasteisista ilmauksista. Enkvist korostaa, ettei fragmentti ole varsinainen yhteisviitteisyyden muoto mutta että senkin tulkinta perustuu kontekstiin. Fragmentilla hän tarkoittaa epätäydellistä lausetta tai virkettä, joka ei johdu säännömukaisesta upotukseen liittyvästä poistosta eikä myöskään ellipsisistä, jos ellipsisillä tarkoitetaan yhteisen osan poistoa yhdestä tai useammasta rinnasteisesta rakenteesta. Fragmentin puuttuva osa ei siis esiinny sellaisenaan fragmenttilauseen tai -virkkeen

▷

lähiympäristössä. Sanomalehtiotsikoissa tällaisia fragmentteja esiintyy yleisesti. Ne muodostavat yhden kertovien otsikoiden keskeisen alatyypin.

Otsikot ovat syntaktisesti artikkelin irrallisia osia (eivät kuulu varsinaiseen tekstiin), ja niissä esiintyvä »epätäydellisyys» on luonteeltaan toisenlaista kuin ellipsien. Eri yhteyksissä onkin viitattu siihen, että otsikkokielellä on »oma kielioppinsa». Vesa Heikkinen (1999: 124) on kuvannut otsikoita seuraavasti: »Otsikot ovat tyyppillisiä pikkutekstejä, joilta koteksti vaatii lyhyttä ja tiiviyyttä. Näitä pikkutekstejä voidaan analysoida niin, että niillä ajatellaan olevan 'oma kielioppinsa'».

Tämän otsikkokielen kieliopin kuvauksessa on olennaista tunnistaa ne strategiat, joiden mukaan syntyvät sellaiset otsikot, joissa tuntuu olevan lausemaisia piirteitä mutta jotka eivät täytä ns. täydellisen lauseen kriteerejä. Ihannetapauksissa nämä strategiat vastaavat niitä strategioita, joiden avulla lukija, esimerkiksi kääntäjä, pystyy tulkitsemaan tällaisia otsikoita. Journalistiikan oppikirjoissa asia kuvataan yleensä niin, että lauseesta karsitaan semanttisesti epäolennaisin aines, usein jokin lauseen pääjäsenistä, esimerkiksi subjekti tai objekti. Tämä kuvaus tuntuu sinänsä vastaavan generatiivisen kieliopin poisto-strategiaa ja myös sen keskeistä ajatusta kieliopillisten rakenteiden lauselähtöisyydestä. Koska otsikkokielessä kuitenkin esiintyy myös syntaktis-semanttisesti huomattavasti kompleksisempia rakenteita, joiden tulkintaan ei tällainen pelkkään tietyn osarakenteen karsimiseen perustuva kuvaus riitä, olen ottanut otsikoiden tyyppiluokituksen lähtökohdaksi mallin, joka perustuu eräisiin Ronald W. Langackerin kognitiivisen kieliopin keskeisiin käsitteisiin. Näitä keskeisiä käsitteitä ovat skeema, skemaattisuus, Langackerin mukainen laajennettu valenssin käsite, prototyypisyys sekä hahmo ja kehys.

Fragmenttia kuvatessaan Enkvist ei varsinaisesti puhu poistosta, vaan hän käyttää ilmausta »fragmentin puuttuva osa». Tämä kuvaus muistuttaa jossain määrin kognitiivisen kieliopin kuvausta, jonka mukaan tässä fragmentiksi kutsutut otsikot ovat prosessia ilmaisevia, jonkin osarakenteen osalta skemaattisia eli epäspesifisiä rakenteita. Fragmenttien epätäydellisuuden kuvauksessa generatiivisen ja kognitiivisen kieliopin näkemyksen olennainen ero on käsittääkseni siinä, miten tuon »epätäydellisuuden» oletetaan syntyneen, toisin sanoen siinä, miten kuvataan tällaisten rakenteiden muodostusprosessi. Generatiivisen standarditeorian mukaan lähtökohtana on syvärakenteessa esiintyvä täydellinen lause, josta erilaisten poistotransformaatioiden kautta syntyy tietyssä puhetilanteessa esiintyvä pintarakenteen ilmaus. Langacker (1987) hylkää kognitiivisessa kieliopissaan tällaisen kaksitasoisen kuvauksen.

Fragmentaaristen otsikoiden rakenteen kuvaukseen kognitiivinen kielioppi tarjoaa kuvausmallin, jonka mukaan tulkinta syntyy pintarakenteen muodosta, eli kuten Langacker asian ilmaisee, »asiat todella ovat miltä ne näyttävät» (Langacker 1987: 27). Olennaista Langackerin kuvauksessa on mielestäni, että kognitiivinen kielioppi ei hyväksy **lähtökohdaksi** niin sanottua täydellistä lausetta. Lauseen käsite ei sinänsä ole kognitiivisen kieliopin kuvauksessa tuntematon, ei myöskään käsite »täydellinen lause».

Kognitiivisen kieliopin semanttis pohjainen kuvaus lähtee siitä, että kaikki kielen ilmaukset nähdään symbolisina rakenteina, joilla on semanttinen ja fonologinen napa. Minkä tahansa ilmauksen (koosta tai tyyppistä riippumatta) semanttisesta navasta eli merkityksestä käytetään nimitystä *predikaatio*. Minimaalinen symbolinen yksikkö on morfeemi, ja sen merkitys eli minimaalinen semanttinen yksikkö on *predikaatti*. Kun

tietty kielen ilmaus kuvaa tilannetta, joka kehittyy ajassa, se hahmottaa tiettyyn taustaan eli kehykseen prosessuaalisen relaation eli prosessin. Prosesseja edustavat verbit. Verbipredikaatin hahmo koostuu kahdesta tai useammasta entiteetistä, muuttujasta ja yhdestä tai useammasta kiintopisteestä. Tämän prosessin semanttisen perusrakenteen perusteella Langacker määrittelee prosessia ilmaisevan verbin täydennykset. Muuttuja vastaa lauseen subjekti, kiintopistettä verbin rektion mukaan objekti tai adverbialitädennys. Kun kaikilla prosessin osarakenteilla on ilmauksessa ilmivastine, prosessi on täysin elaboroitu eli työstetty, ja tällainen ilmaus on kieliopillisesti täydellinen lause. Jos jokin prosessin osarakenne on ilman ilmivastinetta, prosessi on tämän osarakenteen osalta skemaattinen.

Silloin kun prosessin skemaattisuus eli tietynasteinen epäspesifisyys on edellä kuvatun kaltainen, ei mielestäni ole mitään ongelmaa siinä, että prosessia kuvaavaa ilmausta kutsutaan Enkvistin tapaan epätäydelliseksi lauseeksi: kun prosessin muuttuja on jäänyt skemaattiseksi, kyseessä on subjektiton lause, kun jokin kiintopisteistä on jäänyt skemaattiseksi, on kyseessä epätäydellinen lause, josta puuttuu objekti tai adverbialitädennys. Tulkinnanvaraisempia ovat sellaiset otsikkorakenteet, jotka ainakin syntaktisen rakenteensa perusteella näyttävät hahmottuvan finiittiverbittömiksi lauseiksi, siis rakenteiksi, joiden semanttisessa rakenteessa itse prosessi on jäänyt skemaattiseksi. Svenska Akademin grammatik (SAG 2000) kutsuu tällaisia rakenteita kaksiosaisiksi päälause-ekvivalenteiksi (esim. *Martti och Eeva Ahtisaari i Sverige <-- är i Sverige*). Tämänkaltainen otsikko, joka koostuu kahdesta peräkkäisestä lausekkeesta (useimmiten tyyppiä NP + Adv/AdpP/paikallissijailmaus), voi kuitenkin muodostaa myös pelkän lau-

sekkeen, jolloin jälkimmäinen lauseke on edelliselle alisteinen. Tällainen pelkästä nominilausekkeesta koostuva otsikko on usein *leimaotsikko*, joka ei ole lausemainen, prosessia ilmaiseva, vaan ilmaisee ainoastaan seuraavan tekstin tai tekstinosan aiheen. Lausekkeeksi hahmottuva otsikko voi kuitenkin olla myös yksiosainen päälause-ekvivalentti, joita SAG:n mukaan voidaan päälauseiden tapaan käyttää eri puheaktien ilmaisemiseksi. Yleensä tällaiselle yksiosaiselle päälause-ekvivalentille voidaan esittää parafrasi, jossa sitä vastaava lauseke esiintyy primaarina lauseenosana (subjektina, objektina tai predikatiivina).

Fragmenttirakenteen spesifioimiseksi lukija joutuu eri tapauksissa soveltamaan eri strategioita. Näitä strategioita kuvaa *skemaattisuushierarkia*: syntaktinen < tekstuaalinen < tilanteinen < geneerinen skemaattisuus. Otsikoiden skemaattisuuden eri tyypit esiintyvät tässä todennäköisyyden mukaisessa hierarkiassa. Hierarkian ylin skemaattisuustyyppi, syntaktinen skemaattisuus, edellyttää lukijalta pienintä kognitiivista ponnistusta otsikon spesifioimiseksi: jos fragmentin osarakenteet muodostavat riittävän selkeän lausekehyksen skemaattisen osarakenteen spesifioimiseksi, lukijan ei tarvitse ottaa huomioon hierarkian muita skemaattisuustyyppiejä. Tämä hierarkian ylintä tasoa edustava skemaattisuustyyppi on keskeinen esimerkiksi finiittiverbittömiin fragmenttien tulkinnassa. Selkeimmin syntaktista skemaattisuutta edustavat sellaiset finiittiverbittömät fragmentit, jotka verbillä spesifioituina muodostavat idiomien:

- (1) Clinton till motattack om Whitewater
< Clinton gick till motattack --
- (2) Lannoitevero kumoon äänestyksessä
< Lannoitevero meni kumoon --

Silloin, kun fragmentin syntaktinen rakenne ei anna riittävää tulkintapohjaa (riittäviä vihjeitä), on luontevaa etsiä tuota tulkintapohjaa itse tekstistä. Tällainen tekstuaalinen skemaattisuus on ensisijainen sellaisten fragmenttien tulkinnassa, jotka ovat skemaattisia verbin jonkin täydennyksen, esimerkiksi subjektin osalta:

- (3) Vill inte prata om VM (väliotsikko)
< Peter Forsberg vill inte --
(alaotsikko: Peter Forsbergs bittra avsked till Sverige)
- (4) Siteerasi Paasikiveä (väliotsikko)
< Presidentti Martti Ahtisaari siteerasi --
(esirivi: Presidentti Martti Ahtisaari Ruotsin ulkopoliittisessa instituutissa)

Tämäntyyppiset fragmentit saattavat kuitenkin joskus edustaa tilanteista skemaattisuutta, mikä merkitsee, että tulkintapohjaa ei ylipäätään tarjoa itse teksti (se artikkeli, jonka osana otsikko on), vaan lukijan oletetaan pystyvän spesifioimaan fragmentin esimerkiksi juttutyyppin perusteella. Lukijalla oletetaan olevan jutun aiheesta tiettyä taustatietoa, jonka perusteella hän pystyy spesifioimaan fragmentin. Mikäli lukijalla ei tätä oletettua taustatietoa ole, otsikko ja jopa koko artikkeli saattaa jäädä häneltä ymmärtämättä. Tällaisia tilanteisesti skemaattisia fragmentteja esiintyy tyypillisesti urheilu-uutisten otsikkoina:

- (5) Piffens B-flickor avslutade med förlust
< -- avslutade FM-serien i handboll
--

Skemaattisuushierarkian alinta todennäköisyysastetta edustaa geneerinen skemaattisuus. Tätä tulkintastrategiaa soveltamaan lukija päätyy viimeistään todettuaan, ettei mikään hierarkian ylemmistä tasoista ole ajankohtainen, siis todettuaan,

ettei fragmentin syntaktinen rakenne, teksti eikä tilanne luo riittävää tulkintapohjaa fragmentin spesifioimiseksi:

- (6) Kiinteä omaisuus kiinnostaa
< Kiinteä omaisuus kiinnostaa ihmisiä
~ Kiinteä omaisuus herättää yleistä kiinnostusta

Fragmenttien ekstensioina voidaan pitää otsikkorakenteita, joita kutsun *kväsifragmenteiksi*. Ne ovat syntaktiselta rakenteeltaan fragmenttien, usein kaksiosaisen päälause-ekvivalenttien, kaltaisia, mutta niitä ei voi varsinaisten fragmenttien tavoin luontevasti spesifoida täydellisiksi lauseiksi. Kvasifragmentit ovat kognitiivisen kieliopin termein ilmaistuna vain osittain sanktioituja eri fragmenttiskeemojen toteutumia. Kvasifragmenttien ryhmässä on erotettavissa neljä kategoriaa, joiden eroavaisuudet ovat melko selkeästi kuvattavissa: habitiivinen kvasifragmentti, eksistentiaalinen kvasifragmentti, sanajärjestyskvasifragmentti ja modaalinen kvasifragmentti. Lisäksi aineistossa on suhteellisen suuri joukko otsikoita, jotka eivät tunnu täyttävän yhdenkään edellä hahmotellun fragmentti- tai kvasifragmenttityypin kriteerejä mutta jotka kuitenkin voidaan nähdä jossain määrin lausemaisina — myöskään leimaotsikoiden kriteerejä ne eivät täytä.

Pääasiassa ruotsinkielisissä lehdissä esiintyville eksistentiaalisille kvasifragmenteille on ominaista, että tilanne, jonka tunnusmerkitön ilmaisutapa olisi predikaatiivi-, intransitiivi- tai transitiiivilause, saa tunnusmerkkisen, eksistentiaalilauseen mukaisen hahmotuksen:

- (7) Oenighet om domprost
< Det råder oenighet om domprost
⇒ Domkapitlet och kyrkorådet är oeniga om domprost

- (8) Klar försämring
< Det har blivit en klar försämring
⇒ Civilingenjörernas attityd mot företaget har klart försämrats
- (9) Tysk räntesänkning
< ? Det blev tysk räntesänkning
⇒ Tyskarna/Tyskland / Tyska centralbanken sänkte räntorna

Yleisenä tendenssinä fragmentti- ja kvasifragmenttikategorioissa on taipumus hahmottaa tilanne semanttisesti pelkistetyinä ns. temaattisena suhteena, jossa tilanetta tarkastellaan vain yhden osallistujan, ns. teeman, kannalta, esimerkiksi juuri eksistentiaalilauseen mukaisena »jossakin olemista» ilmaisevana suhteena. Ruotsinkieliset sanomalehtiotsikot hahmottavat kuvattavan tilanteen kuitenkin statiivisemmin kuin suomenkieliset, joissa otsikon ja vastaavan tekstilauseen välillä ei ole yhtä selkeitä hahmotuseroja. Selkeimmin tunnusmerkkisen eksistentiaalisen kvasifragmentin ja vastaavan tunnusmerkittömän eli kongruentin lauseen vastaavuudet on todettavissa silloin, kun ensin mainittu sisältää nominilausekkeen, jonka edussana on kongruentin, tunnusmerkittömän lauseen finiittiverbin teonnimijohdos. Tällaiset kvasifragmentit perustuvat vastaaviin kongruentteihin rakenteisiin nähden tilanteen uudelleenahmotukseen siten, että hahmotus muuntuu dynaamisesta statiivisemmaksi. Tämä kongruentin ja tunnusmerkkisen hahmotuksen ero voidaan intransitiivilauseiden osalta kuvata seuraavasti (käytän äskeisiä esimerkkejä):

- (10) »Jossakin tapahtuu jotakin»
⇒ »Jossakin on/esiintyy jotakin»
Civilingenjörernas attityd mot företaget har klart försämrats
⇒ Det har blivit en klar försämring

Hahmotuksessa havaittava muutos on jopa voimakkaampi siirryttäessä transitiivi-

lauseesta eksistentiaalisen kvasifragmentin mukaiseen hahmotukseen:

- (11) »Joku tekee jollekin jotakin jossakin»
⇒ »Jossakin on/esiintyy jotakin»
Tyskarna sänkte räntorna
⇒ Det blev tysk räntesänkning

Ne kaksi keskeistä otsikkokategoriaa, joihin tutkimuksessani ensisijaisesti olen keskittynyt, fragmentit ja kvasifragmentit, eroavat toisistaan kokonaisuuksina tarkasteltuina kahdessa suhteessa: fragmentit hahmottavat kuvattavan tilanteen tunnusmerkittömästi (kongruentisti), mutta ovat kyseisen prosessin jonkin osarakenteen osalta skemaattisia, kun kvasifragmentit hahmottavat tilanteen tunnusmerkkisesti ja usein siten, että dynaamisuuden ja statiivisuuden jatkumolla tapahtuu siirtymä statiivisempaan hahmotukseen. Tämä siirtymä on erityisen yleinen ruotsin kielessä, kun suomessa otsikko ja vastaava tekstilause useammin kuvaavat tilanteen samankaltaisen kongruentin hahmotuksen mukaisesti. ■

LÄHTEET

- ENKVIST, NILS-ERIK 1978: *Tekstilingvistikens peruskäsitteer*. Jyväskylä: Gummerus.
- HEIKKINEN, VESA 1999: *Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- SAG 2000: *Svenska Akademiens Grammatik 1–4*. Stockholm: Svenska Akademien.

RALF VAHTERA *Otsikkorakenteita – Kontrastiivinen tutkimus suomen- ja ruotsinkielisten sanomalehtien syntaktis-semanttisista otsikkotyypeistä.* Acta Wasaensia 209. Vaasa: Vaasan yliopisto 2009

Yhteystiedot:

*Vaasan yliopisto, filosofinen tiedekunta, nykysuomen ja kääntämisen laitos, PL 700, 65101
Vaasa*

Sähköposti: *rava@uwasa.fi*